

UNA ESTELA IBÈRICA DECORADA TROBADA A CABRERA DE MAR

INTRODUCCIÓ

L'any 1997 es produí la troballa casual d'una possible estela ibèrica decorada amb una mitja lluna (Farell *et al* 2000). El lloc de la descoberta fou la pedrera d'en Modolell, al fons de la vall de Cabrera, lloc on aleshores s'abocaven terres procedents de l'obra de construcció que tenia lloc a l'indret conegut com «L'Hostal», situat en ple casc urbà de Cabrera de Mar. Un de nosaltres (J.V.) comunicà la troballa d'aquesta possible estela a través d'una instància a l'Ajuntament de Cabrera de Mar, indicant el desig de conservar-la a Cabrera de Mar, i més concretament a can Martinet, que és on es troba actualment.¹

Cal dir que abans de trobar l'estela havíem apreciat vestigis arqueològics al solar en obres de l'Hostal, fet que motivà una intervenció arqueològica d'urgència². En aquella excavació es documentaren restes d'habitacions ibèriques, sitges i un pou de gran fondària excavat a la roca, que contenia, entre d'altres, dos objectes de culte: un fragment de canelobre de ceràmica i un fragment de possible braser de terracota decorada en un dels seus angles, amb una figura en baix relleu de silè o sàtir provist de grans barbes, cabells rinxolats i banyes. Aquest braser podia ser utilitzat com a cremador portàtil per a libacions en celebracions religioses o funeràries (Rovira 1999).

DESCRIPCIÓ DE L'ESTELA DE CABRERA DE MAR

L'estela està feta sobre roca granítica, aparegué trencada d'antic per la meitat i presenta les cares frontal i lateral treballades, fet que ens fa pensar que podria haver estat un carreu reutilitzat posteriorment. Amida 98 cm d'alt, 23 d'ample conservat a la base, i 19 d'ample conservat al sector de la mitja lluna o superior. La mitja lluna té un ample central de 20 cm.

En la part superior de l'estela s'aprecia un relleu reenfonstat³ que ha estat interpretat com una mitja lluna, símbol astral present, com veurem, en altres esteles funeràries decorades. Pel que es pot apreciar en la meitat que ens resta del monòlit, deduïm que la mitja lluna amb les dues puntes cap per avall o invertida (en forma de quart minvant) és l'únic símbol representat.

PARAL·LELS MÉS PROPERS D'ESTELES IBÈRIQUES

Al NE de la península ibèrica la quinzena d'esteles ibèriques conegudes són fruit de troballes aïllades. No es coneixen conjunts d'esteles.

Com a possibles paral·lels de l'exemplar de Cabrera de Mar, ens interessa constatar l'existència de les següents nou esteles localitzades a Barcelona, 1, Badalona, 3, Sant Hipòlit de Voltregà, 1, Tona, 1, Vinebre, 1, el Pilaret de Santa Quitèria, a Fraga, 1 i el tossal de les Forques de Cretes, a Osca, 1.⁴

- Estela de Barcelona. Aquesta estela es localitzà en el decurs d'unes obres en una casa de l'Arc de Sant Ramon del Call, i fou reutilitzada com a material de construcció. Estava decorada amb un estel de vuit puntes inscrit en un cercle a la part superior, després dos dofins enfrontats, una representació lunar (mitja lluna amb les puntes cap amunt), i en la meitat inferior una inscripció ibèrica (onze signes repartits en tres línies) i dos registres decorats amb motius geomètrics (quadres i triangles –puntes de fletxa?– cap per amunt) (C. Candi 1909, p. 41; Garcés 1996, p. 52, fig. 4).

- Estela de Badalona. Estela trobada al barri de Llefia, l'any 1933, al voltant de la vil·la romana de can Paixau, molt a la vora del nucli urbà de *Baetulo*. A la part superior presenta una inscripció amb tres lletres de l'alfabet ibèric que correspon al nom llatí CAIO. A sota, com a decoració simbòlica, tres puntes de llança i una esvàstica. A la meitat inferior, un creixent de lluna i una roseta de sis fulles o pètals (el disc solar) sobre un cercle rebaixat. Està datada del segle I aC. (Puig i Cadafalch 1934, p. 32, fig. 37; Guitart 1976, p.166; Prevosti 1981; Garcés 1996, p. 53 fig. 5).⁵

- Esteles de Badalona. Dues esteles localitzades a sota la plaça Font i Cussó⁶. Durant les excavacions més recents (juliol de 2000) han estat posades al descobert dues esteles funeràries ibèriques que, reutilitzades al segle I dC, serviren de coberta de la gran claveguera del *Cardo Màximus* de *Baetulo*. Les esteles, trobades una al costat de l'altra, amiden 1,20 metres per 0,40 una, i 0,80 per 0,48 l'altra. La més gran i més decorada presenta cinc llances a la part superior, simbolitzant que l'home enterrat, possiblement un guerrer, era una persona heroica i valenta. El centre de l'estela està ocupat per una gran inscripció ibèrica. La segona estela, una mica més petita, només té dues inscripcions. Aquestes esteles podrien datar-se del segle I aC, evidenciant –com els exemplars anteriors– la influència romana (*El Punt* 2000; Guerra 2000).

- Estela de Sant Hipòlit de Voltregà. Estela ibèrica que presenta simbologia astral (Garcés 1996, p. 53).

- Estela de Tona. Estela ibèrica que presenta simbologia astral (Garcés 1996, p. 53).

- Estela de Vinebre (Ribera d'Ebre). Ha estat datada entre els segles I-II dC (Garcés 1996, pp. 54-55, fig. 7; Genera et al 1991). Com a decoració presenta el disc radiat i el creixent de lluna a la part superior. Després segueix una part important d'iconografia llatina.

- Estela del Pilaret de Santa Quitèria (Fraga, Osca). Estela publicada per primer cop l'any 1894 i analitzada en detall per I. Garcés. Fou descoberta a l'àrea agrícola anomenada Pilaret de Santa Quitèria, dins el terme municipal de Fraga. Amidava 0,78 m d'alt per 0,33 m d'ample. Presentava una decoració en la part superior en forma de cercle amb sis radis, i un epígraf central de set rengles amb signes ibèrics (Garcés 1996, pp. 35-55).

- Estela del tossal de les Forques de Cretes (Baix Aragó). Aquesta estela ibèrica mostra una decoració a base d'una rodeta hexapètala central i tres puntes de fletxa situades a dalt i a baix del motiu radiat (Puig i Cadafalch 1934, p. 33, fig. 38; Garcés 1996, p. 53, fig. 6).

CONSIDERACIONS AL VOLTANT DE L'ESTIL I DEL CONTEXT DE LES ESTELES IBÈRIQUES

Segons I. Garcés (Garcés 1996), «les esteles de Badalona, Barcelona, Sant Hipòlit de Voltregà, Tona, Rubí i Fraga, totes elles localitzades al nord de l'Ebre, conformen un grup d'esteles decorades amb símbols astrals i tenen una clara influència romana». Aquestes esteles demostrarien, segons l'autor, «una tradició religiosa autòctona junt al sincretisme romà». Les dues noves esteles de Font i Cussó (Badalona), per bé que encara en estudi, pensem que encaixen igualment en un context de territori romanitzat (o ibèric final).

El signe de la lluna és un dels més abundants i concrets de la simbologia funerària romana pre-cristiana. Aquesta figura respon, segons C. Callejo: «...a un estat anímic fundat en creences orientals, i s'inspira en les deesses lunars principals d'Egipte (Isis o Hathor). Essent l'astre de la nit, té un valor necrolàtric molt accentuat. La forma en què s'acostuma a presentar aquest símbol és quasi exclusivament en creixent (convencionalment diem quart creixent de la lluna el que configura la silueta parcial del satèl·lit amb les banyes cap amunt). Només excepcionalment apareix aquest símbol invertit, és a dir, quart menguant» (Callejo 1977).

Algunes característiques decorativo-simbòliques comunes de les esteles abans comentades (inscripcions al difunt emmarcades en un camp epigràfic rectangular, decoració astral a base de cercles radiats i creixents de lluna, puntes de llança, etc.) ens indicarien la contemporaneïtat dels exemplars. Els cercles radiats i els creixents lunars, per exemple, formarien part de la iconografia de tradició local present en les esteles. L'epigrafia, en canvi, exemplificaria l'adopció de models llatins.

El motiu que trobem amb més freqüència en les esteles decorades ibèriques i romanes de la península ibèrica és el dels cercles radiats (o disc radiat hexapètal), identificant-se amb un símbol de caràcter solar. Els ideogrames de figura sensiblement circular, és a dir, amb simetria radial, poden considerar-se com a diverses versions de la representació del disc solar: cercles, estels, rodes i rosàcies. El disc o la roseta amb pètals és present en les esteles de Barcelona, can Paixau (Badalona), el Pilaret de les Forques de Fraga, Vinebre i el tossal de les Forques de Cretes. En les esteles de can Paixau (Badalona) i Vinebre, aquest motiu solar es pot veure al costat del creixent de lluna, mentre que en l'exemplar de Barcelona –l'únic amb roseta octopètala–, ambdós astres es troben separats únicament pels dofins enfrontats.

També M. Prevosti s'ha referit als cultes documentats en el món iberoromà de Catalunya. «Sembren pervivències de la religiositat indígena, de caire rural, veneració d'aigües, muntanyes i astres com el sol i la lluna». Les esteles funeràries amb representacions del sol i la lluna, com les de can Paixau i Barcelona, les referències a Júpiter, al «promontori lunar» (entre Baetulo i Iluro), a Luna (Isona), a Montigalà (Badalona), etc. «són testimoni del culte astral entre els pobles prerromans» (Prevosti 1996, pp. 101-103).

L'ESTELA DE CABRERA I EL SEU POSSIBLE CONTEXT

L'estela de Cabrera de Mar és la primera que es troba al Maresme, i de la mateixa manera que els seus paral·lels més propers, no ha estat trobada en un context arqueològic funerari. Per tant, considerem, en primer lloc, que encara sabem ben poc d'aquests elements funeraris al nostre territori.

Constatem també, per altra banda, que en les àrees d'enterrament ibèriques que es coneixen ara per ara a Cabrera –can Rodon, turó dels Dos Pins, can Ros– les tombes d'incineració excavades són netament ibèriques, sobretot dels segles IV al III aC. Només al turó dels Dos Pins les tombes arriben al segle II aC, però malauradament la necròpoli excavada no conservava la meitat superior de les tombes i no es documentà cap estela o altre element funerari. En canvi, els segles II-I aC són els millors representats en els assentaments que s'han posat al descobert recentment a Cabrera, com ca l'Arnau, i en d'altres jaciments, com el mateix poblat ibèric de Burriac. Manca, per tant, trobar les necròpolis corresponents a aquesta fase final de la cultura ibèrica, etapa romano-republicana a la qual pertanyen les altres esteles conegudes.

Certament, creiem que si l'estela trobada a la pedrera de Cabrera procedia, com així pensem, de les terres de l'obra que va seguir a l'excavació d'urgència, aquesta estela podria considerar-se un valuós element arqueològic en relació al jaciment excavat (jaciment de l'ibèric ple i final que conté, entre d'altres, elements de caràcter cultural i ritual); i fins i tot podria posar-se en relació amb la necròpoli ibèrica de can Rodon, situada tot just a la vora del jaciment de l'Hostal, i que data les seves tombes d'incineració en els segles IV-III aC (Barberà 1969-70).

A la conca mediterrània, la idea de senyalitzar una tomba amb una pedra vertical pot remuntar-se a la prehistòria sense cap dubte. Segons I. Garcés, «l'adopció 'd'històries personals' a sobre de les tombes es pot definir amb precisió com una influència romana, i va associada a la propagació massiva del sistema monetar ibèric. Per això, les esteles amb inscripcions difícilment es poden considerar anteriors a finals del segle II aC, essent més probable el seu desenvolupament en el segle I aC i finalitzant amb la República, o com a molt tard en el Principat d'August. Posteriorment serien substituïdes per una presència ja totalment llatina, reflex de la romanització de la zona» (Garcés 1995, p. 49).

La manca d'inscripció en l'estela de Cabrera, potser ens estaria indicant que és una estela ibèrica més arcaica que les conegudes fins ara i, per tant, relacionada amb un enterrament o lloc de culte de cronologia anterior al segle II aC. També ens crida l'atenció que la de Cabrera sigui l'única estela decorada amb una mitja lluna amb les puntes cap per avall.

POSSIBLE INFLUÈNCIA PÚNICA

L'estela de Cabrera podria ser un dels molts vestigis del culte a Tanit, divinitat principal del panteó cartaginès durant el període púnic a la península ibèrica (Aubert 1987, p.133). El creixent de lluna és un símbol astral ben present en les esteles cartagineses i relacionat amb Tanit (vegeu els exemplars d'esteles de Cartago a la làmina, amb la lluna en forma minvant, com a l'estela de Cabrera). També la figura del dofí apareix junt a símbols de Tanit en esteles feno-púniques⁷, com a l'estela de Barcelona, sense oblidar-nos de la numismàtica.⁸

La mitja lluna és un símbol ben present en nombroses esteles funeràries del món feno-púnic, per exemple en les trobades a Cartago, al recinte de Tanit, que poden datar-se entre els segles V i III aC. L'element astral també es documenta, al llarg de tot el primer mil·lenni abans de Crist, en altres objectes culturals i luxosos (per exemple al jaciment de Tharros), com amulets, penjolls, escarabeus, *Naiskos*, etc.⁹

La relació de la deessa Tanit amb la mitja lluna sembla evident en un període llarg del món feno-púnic, i sols cal donar una ullada a la cosmologia simbòlica esbossada per Donald Harden en el seu tractat ja clàssic sobre el món fenici:

«En la parte femenina sólo había en realidad una diosa en toda Fenicia: la diosa madre y de la fertilidad, Astarté, en hebreo Ashtoret, conocida en el Occidente como Tanit. Gsell está seguro de que eran idénticas ambas.

No hay indicios de una Astarté occidental independiente de Tanit; con todo, nombres personales tales como Bodashtart y Abdashtart son frecuentes, mientras que no se conocen teóforos con el nombre de Tanit. Igualmente, en el Este no aparece Tanit como diosa. En cuanto diosa de la fertilidad, Astarté estaba equiparada a Ishtar y Afrodita, pero tenía más facetas aún, pues también

se la asimilaba a Hera, reina de los cielos, y a la diosa madre Cibeles. En Tanit, que vino a identificarse en época romana con Juno Celeste, los aspectos maternos y reales predominaban sobre los de fecundidad. En las inscripciones se la llama constantemente Tanit Pene Baal (literalmente: *Tanit faz de Baal*), y ha surgido una gran disputa acerca de este nombre. Unos piensan que significa *reflejo* o *aspecto* de Baal; otros lo toman como un nombre local, Tanit de Pene Baal, citando como paralelo el nombre griego Prosopon Theou (faz de dios), que fue dado a un cabo al norte de Biblos, pero esto es inaceptable.

Nos hallamos muy lejos de saber por qué Astarté del Este se convirtió en Tanit en el Oeste. La falta de pruebas orientales de Tanit se hace más notable a la luz de una estela de hacia el 200, hallada sobre el pozo de una tumba en la colina de Ste. Monique, en Cartago, erigida en honor de *Astarté y Tanit del Líbano*, y mencionando santuarios dedicados a estas dos diosas.

Tanit del Líbano (la *montaña blanca*, que no es necesariamente el Líbano levantino) debe ser una diosa distinta que Tanit Pene Baal, y Astarté es probable que sea una auténtica transferencia de la diosa tiria y no haya que identificarla con Tanit Pene Baal. Otas Astartés, por ejemplo, la Astarté de Eryx, tenían también capillas en Cartago. Mas, a pesar de sus nombres y de su multiplicidad, hay aparentemente poca diferencia entre todas estas diosas, y podemos verlas como manifestaciones diversas de la deidad femenina primaria de los fenicios.

Tanit Pene Baal era una diosa celeste, quizá básicamente lunar. La media luna y el disco que se ven frecuentemente en muchos objetos de los yacimientos fenicio-occidentales, probablemente pretendían siempre indicar a esta diosa y a su consorte Baal Hammón. Pero también pueden verse otros símbolos en sus estelas, especialmente la mano derecha levantada, el *caduceo* y el *signo de Tanit*. La mano, evidentemente, bendice y protege, y es un símbolo que todavía existe en forma de amuleto en todos los países árabes, incluido Túnez. El caduceo no tiene, salvo el nombre, nada en común con el símbolo grecorromano de Hermes-Mercurio, sino que toma la forma de una media luna y de un disco por encima de un bastón, a menudo adornado con cintas.

El signo de Tanit es un símbolo enigmático, muy discutido. Básicamente consiste en un triángulo con un disco en la parte alta, separado de aquél por un brazo horizontal; pero existen muchas elaboraciones de esta forma simple. El brazo cruzado no es la media luna, que cuando aparece unida al signo se encuentra con las puntas hacia abajo encima del disco. El brazo con frecuencia termina en ángulos rectos hacia arriba, lo que convierte el conjunto en algo muy semejante a una figura humana muy estilizada. Algunos lo han relacionado con el '*anj*' egipcio, pero faltan pruebas. Es un signo totalmente occidental y no parece que se encuentre antes del siglo V a. de J.C.» (Harden 1976, pp. 135-138).

Podem considerar plausible, per tant, que l'estela decorada de Cabrera assenyalés originàriament una tomba d'incineració ibèrica de la necròpoli de can Rodon –segles IV-III aC–, tal i com al món fenò-púnic les esteles de Cartago –segles V-III aC– es troben sobre les urnes dels tophet.

Finalment, i des d'un punt de vista autoctonista, tampoc no hem de deixar de considerar que els símbols astrals, qualsevol d'ells, poden haver estat adoptats per la mateixa població ibèrica des de la prehistòria¹⁰. Els nostres avantpassats autòctons sempre han tingut els astres «presidint» i influenciant la seva quotidianitat, associant la fertilitat amb la lluna, significat el cicle de la vida i la mort, etc. No hi ha cap necessitat d'adoptar-los ni de conèixer-los a partir d'una influència forana. Des de Carreras Candi a M. Prevosti, per posar dos exemples d'investigadors ben distanciats en el temps, l'arqueologia ofereix moltes evidències del culte als astres entre els ibers (C. Candi 1937; Prevosti 1996).

J.F. Clariana, David Farell,
Josep M. Rovira i Josep Viñals
Grup d'Arqueologia de Cabrera (GAC). Fundació Burriac

NOTES.

- 1.- Des del GAC, volem deixar constància d'aquesta voluntat que sempre hem mantingut a l'hora de preservar aquest i altres vestigis arqueològics de Cabrera de Mar, fent-ho dins la més estricta legalitat. Prova d'això és la prompta notificació de la troballa a l'Ajuntament de Cabrera i la protecció i divulgació dels béns patrimonials que procurem. Encara no entenem el per què d'altres veus –col·legues?–, que amb no sabem quines intencions han arribat a difamar, anomenant alguna de les nostres actuacions de salvaguarda com de «furtiva».
- 2.- L'excavació, inèdita, fou dirigida per l'arqueòloga Imma Subirachs. A l'hora de lliurar aquest estudi (octubre de 2000), la memòria de l'excavació d'urgència a l'Hostal encara no havia estat lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Després de l'excavació, l'obra de construcció que es feia en aquell solar arranà el jaciment.
- 3.- La tècnica del relleu reenfonat predomina, per exemple, en les més de seixanta inscripcions funeràries de Cáceres (Espanya) presidides pel símbol de la lluna (CALLEJO 1977, p. 149).
- 4.- La bibliografia d'aquestes esteles es troba a Garcés 1996, exceptuant les dues darreres trobades a Badalona el mes de juliol de 2000, encara científicament inèdites (*El Punt* 2000).

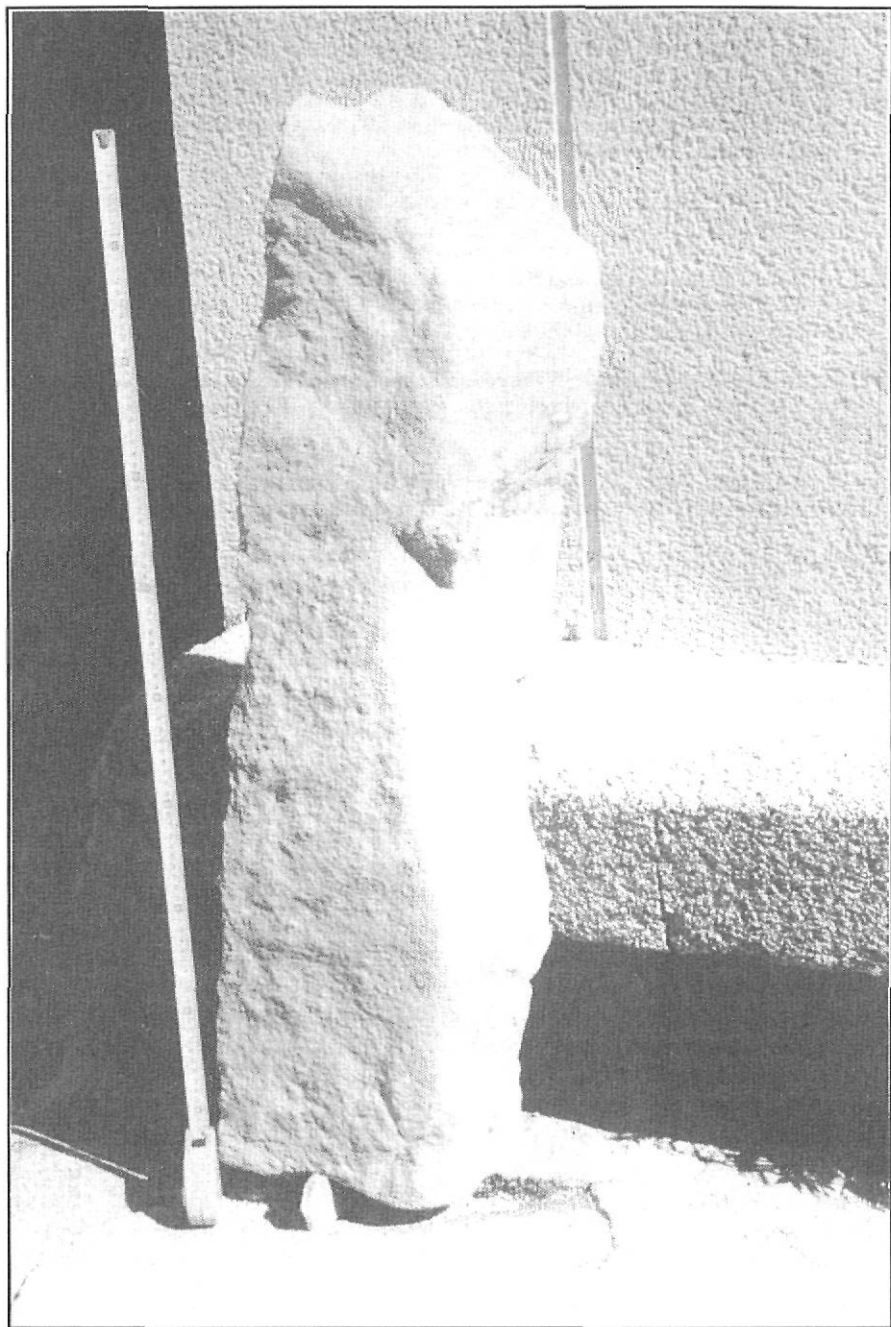
- 5.- Dades extretes de GARCÉS 1996, p. 52 i del Museu de Badalona.
- 6.- En referència a aquestes dues noves esteles, volem agrair la informació que ens ha facilitat l'arqueòloga Pepita Padrós, del Museu de Badalona, qui ens confirmà les dades publicades pel diari *El Punt*.
- 7.- Catàleg d'exposició *I Fenici* 1988, p. 22.
- 8.- En monedes púniques de la Bètica, trobem junts els símbols del creixent de lluna i el dofí (GARCÍA-BELLIDO 1992, p. xxx, 3).
- 9.- Catàleg d'exposició *I Fenici* 1988, figures de les pàgines 105, 114, 120, 183, 303, 306, 308, 313, 316, 318, 321, 322, 326, 353, 398, 452-453 (motiu pictòric).
- 10.- Volem agrair els comentaris que en aquest sentit ens ha formulat l'arqueòleg Ramon Coll.

BIBLIOGRAFIA.

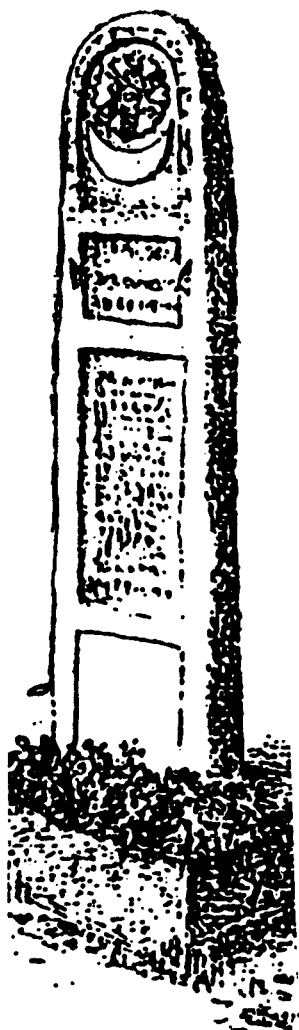
- AA.DD., VI Congreso Internacional de estelas funerarias, *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, núm. 66 (Pamplona, julio-diciembre 1995).
- ALMAGRO GORBEA, M. «Pilares-estela ibéricos», *Hom. M. Almagro Basch*, III (Madrid 1983), pp. 7-20.
- ARGENTE, J.L. i GARCÍA-SOTO, E. «La estela funeraria en el mundo preclásico en la Península Ibérica», *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, I (Sòria 1994), pp. 77-97.
- AUBET, M.E. *Tiro y las colonias fenicias de occidente* (1987).
- BARBERÀ, J. «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar» (Colección Rubio de la Serna), *Ampurias*, t. xxx (Barcelona 1968), pp. 97-150.
- BARBERÀ, J. «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (Excavación 1968-69)», *Ampurias*, t. 31-32 (Barcelona 1969-70), pp. 169-189.
- CALLEJO, C. «Simbología funeraria romana de la alta Extremadura», *Revista de la Universidad Complutense*. Homenaje a García Bellido III, vol. xxvi, núm. 109 (Madrid, julio-septiembre 1977), pp. 145-161.
- CARRERAS I CANDI, F. «Geografia General de Catalunya», vol. III, *Barcelona*, I (Barcelona 1909).
- CARRERAS I CANDI, F. «L'estela ibèrica de Badalona. El culte al sol entre els ibers», *Butlletí del CEC*, 502, pp. 69-74, i 503, pp. 92-99 (Barcelona 1937).
- CATÀLEG D'EXPOSICIÓ, *I Fenici*. Catàleg, Ed. Bompiani (Milà 1988).
- CHAVES, F. i MARÍN, M.C. «L'influence phénico-punique sur l'iconographie des frappes locales de la Péninsule ibérique», *Studia Phoenicia*, IX (Louvain-la-neuve 1992), pp. 67-194.

- EL PUNT diari, «Troben a la plaça Font i Cussó de Badalona dues importants esteles funeràries ibèriques», *El Punt* (ed. Barcelonès nord, 23 de juliol de 2000).
- FARELL, D.; VIÑALS, J.; CLARIANA, J.F. i ROVIRA, J.M. «Estela ibèrica». Fitxa núm. 6 de Protohistòria, *Felibrejada*, núm. 50. Ed. Grup d'Història del Casal de Mataró (Mataró, febrer 2000).
- FERNÁNDEZ FUSTER, L. «Las estelas ibéricas del Bajo Aragón», *Seminario de Arte Aragonés*, 3 (1951), pp. 55-70.
- FILLOY NIEVA, I. «Temas iconográficos en las estelas funerarias de la II Edad del Hierro en Álava: representaciones astrales, animales y humanas», *Cuadernos de Sección. Antropología-Etnografía*, 10 (1994), pp. 343-358.
- GARCÉS, I. «La estela ibérica de El Pilaret de Santa Quitèria (Fraga, Huesca). Una revisión a los cien años de su descubrimiento», *Kalathos*, 15. Revista del S.A.E.T. (Teruel 1996), pp. 35-55.
- GARCÍA-BELLIDO, M.P. «Iconographie phénico-punique sur des monnaies romaines républicaines de la Béthique», *Studia Phoenicia*, IX (Louvain-la-neuve 1992), p. 153.
- GENERA, M.; MAYER, M.; PONS, J. i PREVOSTI, M. «Un vestigi del món romà a la Ribera: l'estela de Vinebre», *Tribuna d'Arqueologia* 1989-1990 (Barcelona 1991), pp. 135-145.
- GUERRA, A. «Dos estelas funerarias ibéricas en Badalona», *Revista de Arqueología*, 234. Zugarto ed. (Madrid 2000), p. 63.
- GUITART, J. Baetulo, topografía arqueológica, urbanismo e historia», *Monografías Badalonesas*, 1 (Badalona 1976).
- HARDEN, D. *Los Fenicios* (1). Ed. Circulo de amigos de la historia (Madrid 1976).
- MARCO, F. *Las estelas decoradas de tradición indígena en los Conventos Caesaraugustano y Cluniense* (Saragossa 1978).
- PREVOSTI, M. «Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo», *Monografies Badalonines*, 3 (Badalona 1981).
- PREVOSTI, M. «El mons Iovis de Mela i el culte solar de Montigalà dins el panorama religiós de l'àrea iberoromana catalana», *Fonaments*, 9. Universitat de Barcelona. Curial (Barcelona 1996).
- PUIG i CADAFAALCH, J. *L'arquitectura romana a Catalunya* (1934).
- ROVIRA, J.M. «Nuevas aportaciones al modelo de ocupación de la circunscripción del oppidum de Ilturo (Burriac). Inventario de yacimientos ibéricos y romanos del Valle de Cabrera de Mar (El Maresme, Barcelona)», *Actas XXV Congreso Nacional de Arqueología* (València 1999).

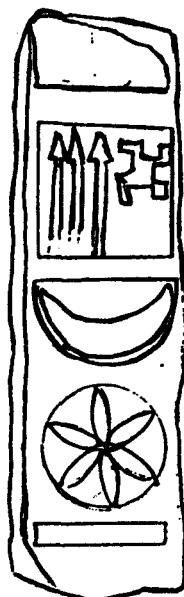
Estela ibèrica de Cabrera de Mar.

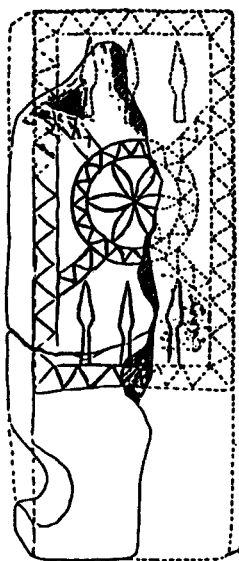
Vinebre (Ribera d'Ebre)

Barcelona

Llívia (Badalona)

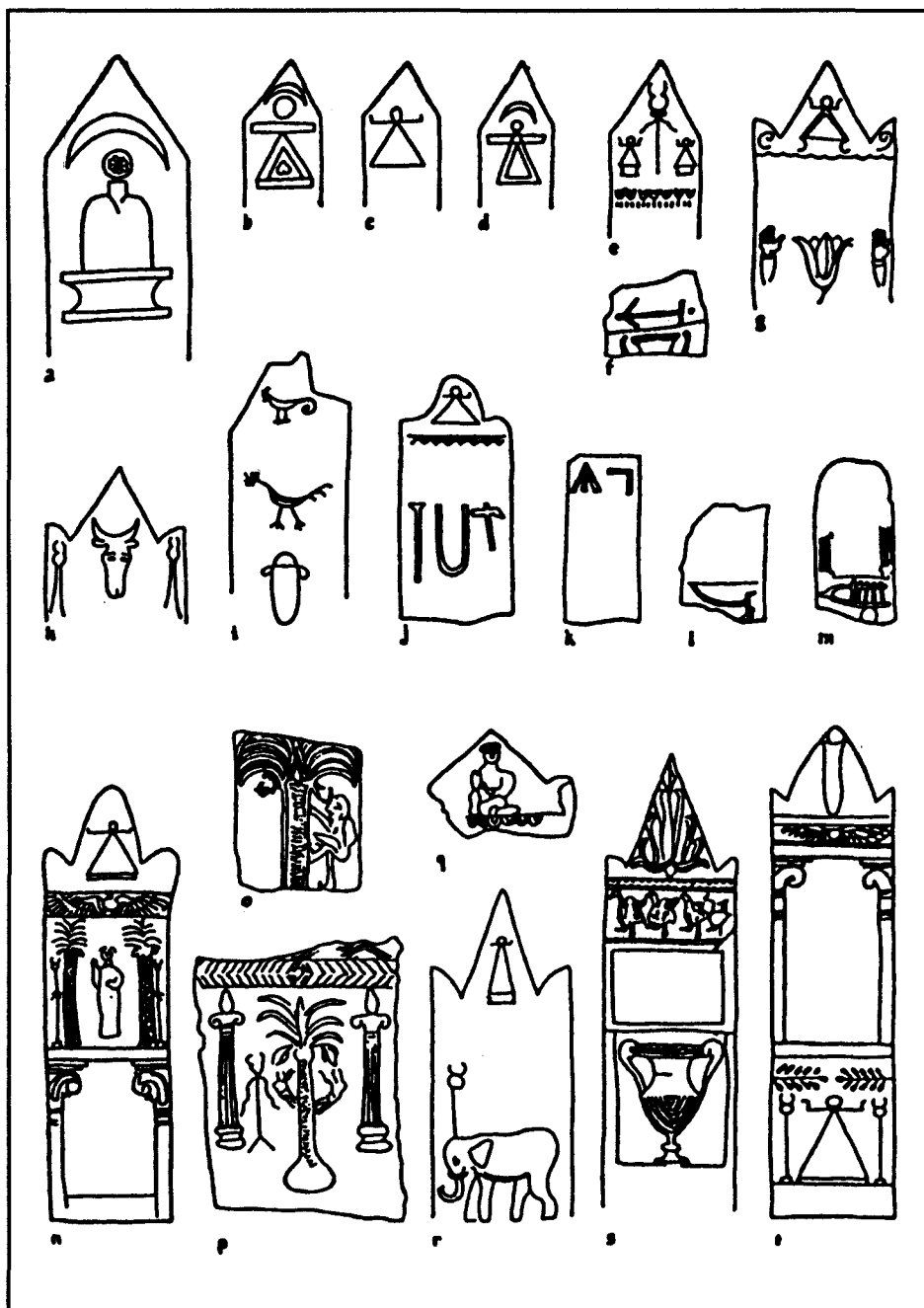

Tossal de les Forques de Cretes
(Baix Aragó)

Cabrera de Mar

Esteles ibèriques localitzades.

Diversos exemplars d'esteles de Cartago.